

Nəsimi fəlsəfi Hindistandakı huru dinin qaynağı kimi

Sənan İBRAHİMOV,
professor

Nəsimi fəlsəfəsini ilahi hikmət hesab edən Hindistanın sinkh tayfalarının huru dinindən danışmadan qabaq, dahi klassikimizin fəlsəfi dünyagörüşü barədə bir neçə kəlmə danışaq və sonra həmin fəlsəfi motivlərin izini huru dinin fəlsəfi dünyagörüşündə izləyək. Nəsimi 1369-cu ildə Şamaxıda ana dan olan və 1417-ci ildə Suriyanın Hələb şəhərində vəhşicəsinə qətlə yetirilən İmadəddin Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyat tarixində dərin irfani-fəlsəfi fikirlərin müəllifidir. Onun yazdığı şerlərdə XIII əsrdə Fəzlullah Nəimi (1340-1394) tərəfindən yaradılmış hürufilik fəlsəfi təlimin müddəaları ifadə olunur. Bu dini-fəlsəfi təlim Şərqdə yaranmış başqa təlimlərdən onunla fərqlənirdi ki, artıq hürufizmdə Azərbaycanda yaranmış dini-fəlsəfi düşüncə öz əksini tapırdı. Hürufizm Azərbaycanda geniş yayılmış şüə məz həbənin bazasında yaranmışdı və imamiliyin dini-fəlsəfi əsaslarını özündə ehtiva edirdi. Ancaq Nəsimin şerlərindəki dərin fəlsəfi məzmun sübut edir ki, hürufizm də Şərqdə geniş yayılmış vəhdəti-vücut fəlsəfi konsepsiyasının əsas müddəalarını ifadə edir. Nəsimi şerlərində Həllac Mənsuru mədh edir, özünü onun fikir ardıcılarından hesab edirdi.

Təbiətlə insanın varlığını vəhdətdə götürən həmin fəlsəfənin müddəası Nəsimi şeirində belə verilir:

*Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövünü məkanə sığmazam*

Sufizmin əsas müddəalarından biri budur ki, insan vücudi-küllü olan - Allahdan qopan bir zərrədir və əs-lindən qopduğu üçün qəddar dünyanın təsirlərinə məruz qalmışdır. Nəsiminin dili ilə desək "varı möhnətdir bu cahanın, nə umarsan, ey könül". Həmin konsepsiyaya görə, Yaradan yaranışın daxilində ola bilməz. Dünyanı Allah yaradıbsa və insan da onun bir zərrəsidirsə -

*Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam!*

- deməli, Allahın tərkib hissələrindən biri olan insan yaranan "məkanə" sığa bilməz. Allahın varlığına sübut, Onun yaratdığı bu dünyadır. Allah - küllü varlığın özü deməkdir:

*Ərşlə fərşü kafü nun, məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünüvü əbsəm ol, sərhü bəyanə sığmazam!*

Beləliklə bütün varlıq (məkan) Allahın varlığını (zə-tını) ifadə etmək üçün (bidayəti üçün) bir "nişanədir", vasitədir:

*Kövünü məkandır ayətim, zati dürür bidayətim,
Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişanə sığmazam!*

Haqqı (Allahı) dərk etmək üçün xüsusi elm var və bu elm sufilərin təklif etdikləri şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət mərhə lə lərindən keçən psixoloji təkamüldür. Həmin mərhələlər isə insan düşüncəsinin tərbiyəsindən (tövbe, sayıqlıq, pəhriz, fəqirlik, səbr, təvəkkül, itaətkarlıq) keçir:

*Kimsə gümanü zənn ilə olmadı haqq ilə biliş,
Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü gümanə sığmazam.*

İnsanın idrakına (zənnü gümanına) sığmayan yara-danın sonsuz qüdrətidir.

İnsanın varlığında ilahi keyfiyyətlər (məən) var və həmin keyfiyyətlər insanın gözəlliyində, əxlaqının saflığında özünü büruzə verir. Qədin Hind fəlsəfəsinə görə, Allahın ilkin əlaməti gö zəllik və sevgidir. Nəsimi də üzdəki nuru Allahın keyfiyyət lərindən hesab edir:

*Surətə baxü məənini surət içində tanı kim,
Cism ilə can mənəm, vəli cism ilə canə sığmazam.*

Baxmayaraq ki, dünyanın zinetləri çoxdur, ancaq onlardan ən qiymətli insanın özüdür. İnsan elə bir incidir ki, zinet əşyaları olan dünya adlı bir dükana belə sığmır:

*Həm sədəfəm, həm inciym, həsrü sirat əsənciyəm,
Bunca qumaşü rəxt ilə mən bu dükana sığmazam.*

İnsanın mənəvi varlığı gizli bir xəzinədir (gənci-nihandır) və bu xəzinənin üzü varlığı dərk etmək üçün bir əyani vasitədir (eyni-əyandır). Baxmayaraq ki, insanın üzü gövhərlər mədənidir (gövhəri-kan), ancaq Ali varlığa qovuşandan sonra, həmin mədənlərə belə sığmır, çünki mədəni yaradan da Allahdır.

İnsana bu dünyada "adam" desələr də sarayları, məskənləri yaradan özəmətin hissəciyidir (mühiti-özəmdir), ona görə də yaratdığı mənəna sığa bilməz:

*Gərçi mühiti-əzəməm, adım adəmdir, adəməm,
Dar ilə künfəkan mənəm, mən bu məkanə sığmazam.*

İnsan bütün kainatı və zamanı yaradan Allahın bir zərrəsidir, ona görə də zamana və kainata sığmır:

*Can ilə həm cahən mənəm, dəhrilə həm zaman mənəm,
Gör bu lətifeyi ki, mən dəhrü zəmanə sığmazam.*

Şairə görə insan gözə görünən və görünməyən materiyada öz varlığını ifadə edən Allahın bir zərrəsidir. Ona görə də külli varlıqda vəhdətin bir həlqəsidir. Bir həlqə olmaqla planetlərin, mələklərin, günəşin, ayın, göyün, yerin, odun bir cüzzü də insan dır. Ali varlığın bir cüzzü kimi insan da yaratdıqlarına sığmır.

Şairə görə özünü dərk edən insan həm də Allahı dərk edir, çünki Allahın ən gözəl keyfiyyətlərindən biri insanda təcəllə etmişdir:

*Sən özünü dərk elə ki, haqq sirrini dərk edəsən,
Haqq özünü dərk edənə Cəbrayılı eylər nökar.*

*Həqiqətin nuru zahir olur insan varlığında,
"Mən bir gizli xəzinəyəm" - deyən vermiş bunu xəbər.*

*İnsan canı sanki tilsim, nurunu Haqq qatmış ona,
Kim özünü belə görsə, bir mələkdir, deyil başər.*

*Hər bir zərrə yaranmışdır, bircə nurun şöləsindən,
Bir dəryanın suları da yağış olar, dürü dönr.*

*Hikmətə bax, yüz min ağac bir nəhrdən su içsə də,
Görürsən ki, bir meyvənin dadı başqa, rəngi digər.*

*Şəkilləri bir deyildir, mənaları birdir ancaq,
Xudbinlikdən uzaq olan bu söhbətə doğru deyər*

Nəsiminin ədəbi irsi Şərqdə mövcud olan təsəvvüfün mahiyətini dərk etmək üçün ən yaxşı vasitədir. Şair bütün Şərq mən bələrdə olan irfani fikirləri toplayaraq özünün lirik qəzəllərində onları poetik dillə ifadə etmişdir. Hətta Şərq ədəbiyyatında məşhur olan Yunus Əmrə, Övhədi Marağayi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Səlmən Savəcinin şeirlərinə nəzirələr yazmışdır.

Allahın varlığını külli varlıqda görmək, ilahi keyfiyyətləri gözəllikdə, sevgidə axtarmaq Nəsimi poeziyasının əsas leytmotivini təşkil edir. Bu fikirlər də qədim hindçin dini-fəlsəfi konsepsiyası olan vəhdəti-vücut düşüncəsindən qaynaqlanır. Nəsimin şeirləri hürufizm təriqətinin ehkamlarını özündə ehtiva edir. Nəsimidən sonra bu fəlsəfi düşüncələr yaddaşlardan silinib getməmişdir. Əksinə, Yaxın Şərqdə meydana gələn qızılbaqlığa (onlara heydərilər də deyirlər), bəkdaşiliyyə, gülşəniliyyə, xəlvətiyyə və s. ciddi təsir etmişdir. Xəlvətiyyə təriqətinin qolu olan rövşəniliyin müridi Dədə Əmrə Rövsəninin "Neynamə" əsərində və onun müridi olmuş Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəyin (gülşəniliyin banisi) əsərlərində Nəsimi təsiri aydın görünür. XV əsr şairimiz Xəlilinin "Firqənamə"sində də Nəsimi poetik üslubunu görürük. Hətta XV əsr şairi Həqirinin "Leyli və Məcnun" poemasında hürufizm fəlsəfi düşüncəsinin ifadəsi aydın görünür. XV əsrdə başqa klassiklərimizin, o cümlədən, Kişvərinin, Bəsinin, Hidayətin, Hamidin, Şahinin, Cahən şah Həqiqinin əsərlərində Nəsimiyə nəzirələr var. Həmin əsrdə Türkiyədə yazıb yaradan Əhməd Paşa və Nicati adlı şairlər də Nəsimi təsiri ilə şeirlər yazmışlar.

Orta Asiyada Lütfi, Ətəyi, Səkkaki, Hüseyn Bayqara, Əişir Nəvai kimi şairlər onun təsiri ilk şeirlər yazmışlar. Nəsimi ədəbi məktəbi XV əsrdən sonra da davam etmiş və ədəbi prosesin aktiv qoluna çevrilmişdir. XVI əsr şairləri Xətai, Həbib, Pir Sultan Abdal, Xəyalı, Zati, Zəfi, Heydəri, Füzuli, Üsuli, Ruhi, Heyrəti, Kəlamı, Virani, Yusifi-Sinəçək, Misali, Sünnəllah Qeybi, Mühiti, Ərşi, Cəfəri, Sultan Süleyman, Ədirnəli Nəzmi, Süruri, Fazili, Kəlimi, Nəmayi, Mühüyəddin Abdal, Şəşgəri, Hüseyni, Qurbani və s. şairlərin yaradıcılığında Nəsimi təsiri görünür. Xüsusilə, Xətəinin bu şeirini Nəsimi fəlsəfi düşüncəsinin davamı kimi başa düşə bilərik:

*Yer yox ikən, göy yox ikən, ta əzəldən var idim,
Gövhərinin yekdanəsin, eyləri pərgar idim.*

*Gövhəri ab eylədim, tutdu cahanı sərbəsər,
Yeri, göyü, ərşü kürsü yaradın səttar idim.*

*Gah Hüseynlər, böylə putimi soydu qadilər,
Gah o Mənsur donuna girdim "ənəlhəqdar" idim.*

*Girdim Adəm cisminə, kimsənə bilməz sirrini,
Mən o beytullah içində, ta əzəldən var idim.*

*On səkkiz min ələmə, mən gərmiş ilə gəlmişəm,
Ol səbəbdən, Haqq ilə sərdar idim, sərdar idim!*

*Dünyasından mən Onun sirrini bildirdim, ol mənim,
Dəryanına lında sac qızdıran əlnar idim.*

Nəsimini fəlsəfəsinin bir çox motivləri qədim Hindistanda bəzi dinlərin müqəddəs ehkamlarına çevrilmiş və onlar peyğəmbər kəlamları hesab edilir.

*Mən Xətəiyəm, Həqqi haqq tanımışam, bigüman,
Onuncün Ol yaratdı, mən ona dərkər idim!*

XVII - XVIII əsrlərdə Nəsimi ədəbi məktəbinin davamını Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Sarı Aşıq, Türkiyə şairləri Niyazi Misri, Naili, Nəfi, Qul Nəsimi, Türkmənistan şairləri Məhdimqulu Fəribi, Ağməhəmməd, Əndəlib, Maxmit Qiyabi, Qurbanəli Məqrubi, Şeydayi, Şabəndə Xatam, Miskinqılınc və s. XIX əsrdə isə Seyid Əzim Şirvani, Molla Cümə, Nəbati, Aşıq Ələsgər yaradıcılığında, hətta XX əsr Sabir kimi şairlərin yaradıcılığında Nəsimi poetik düşüncəsindən irəli gələn motivlərə rast gəlirik.

Nəsimin poetik düşüncəsi Şərqdə möhtəşəm ədəbi məktəb yaratmışdır. Orta Asiya və İran, Türkiyə, Azərbaycan ədəbiyyatında onun təsiri ilə yazan şairlərə rast gəlirik. Şairin ölümündən təqribən iyirmi il sonra Əmrə ibn Məzidin tərəfindən yazılmış "Məcmuətün-nəzair" (Nəzirələr məcmuəsi) toplusunda Nəsimin təsiri ilə yazılmış əsərlər nümunələri toplanmışdır. Bu topluda Nəsimi təsiri ilə yazan şairlər siyahısında Zeyni, Şəmsi, Şafi, Hassan, Nəbi, Şeyxoğlu kimi şairlərin adlarına rast gəlirik. Şairin faciəli ölümü də bütün Şərq ədəbiyyatını sarıtmış və məşhur Şərq klassikləri bu faciəyə bigənə qala bilməmiş və əsərlərində onu sənətin və sənətkarın faciəsi kimi qiymətləndirmişlər. Həmin şairlər bunlardır: XVI əsrdə Muhiyyəddin Abdal, Xətai, Pir Sultan, Qoyun-oğlu, XVII əsrdə Qul Nəsimi, XVIII əsrdə Məhdimqulu Fəribi, Əndəlib, Şeydayi, XIX əsrdə Şəmi, Məhəmməd Sübhi və s.

Nəsimi yaradıcılığı təkcə türkdilli poeziyaya deyil, həm də farsdilli ədəbiyyata ciddi təsir etmişdir. Onun farsca divanını dərinləndirən mütaliə edən farsdilli şairlər Nəsimini poetik irsinin seyrində təsirlənməyə bilməzdilər. Farsdilli şairlərdən Hatif İsfahani Ordubadi, Şah Qasim Ənvar, Əbdürrəhman Cami, Mir Məxdum, Nişapuri, Zainəddin Torke, Bədrəddin hilali, Saida Nəsefi, Nəzmi Şoğnani, Cunaydullah Hazik, Həsərət Nisari, Müşrif İsfə-rəngi, Latuhi və s. Nəsimi şeirindən təsirlənmişlər. Nəsiminin ərəbdilli ədəbiyyata təsiri də danılmazdır. Bəzi mənbələrdə onun ərəb dilində əsərlər yazması göstərilir. Nəsiminin nəsrə yazdığı "Həqiqətlərin müqəddiməsi" əsəri hürufizmin nəzəri əsasları haqqındadır. Eləcə də Nəsiminin "İnsan" və "Hürufilik məsləkinin məzmunu" risaləsi də Türkiyə arxivlərində saxlanılır.

Şairin faciəli həyatına maraq XX əsrdə daha da artmış və S.İvanov özünün "İmadəddin Nəsimi", S. Borodin "Səmərqənd ulduzları", N. Qullayev "Nəsimi", Qabil "Nəsimi" İ. Hüseynov "Məşşər", B. Vahabzadə "Fəryad", R. Rza "Songecə", N. Xəzri "Mənim babam baxan dağlar", Orxan Pamuk "Qara kitab", Hüseyn Albayrak "Sükutu hərf", Əklər Məftun "Nəsimi" əsərlərini yazmışlar.

Beləliklə, bu qənaətə gələ bilərik ki, Nəsimi yaradıcılığı və yaşadığı faciəli həyatı ilə sonrakı dövrdə dünya fəlsəfi düşüncəsinə ciddi təsir göstərmişdir. Hətta onun ilahi kəlamları sonra yeni yaranan dinlərin fəlsəfi qaynağına çevrilmişdir. Xüsusilə, Hindistan mühiində Nəsimi fəlsəfəsindən geniş istifadə edilmişdir.

Dünyada dinlərin sayı çoxdur. Ən çox yayılmış din kimi xristianlıq və islam olsa da Hindistanda və Çində buddizmə sitayiş edənlərin sayı xristianların sayından da çoxdur. Bu ölkələrdə yeni din yaratmaq, yeni partiya yaratmaq kimidir. Hər kəs yeni din yaradıb öz ətrafına həmfikirlərini toplaya bilər. Ancaq üç nəhəng (buddizm, xristianlıq və islam) dindən sonra 25 milyon nəfər sitayiş etdiyi ən cavan din huru dinidir. Bu din XVI əsrdə Hindistanın şimal-qərbində Nanak adlı şəxs yaratmışdır və müqəddəs kitabı Adi Qeranth və ya Huru Qeranth Sahib adlanır.

Hurilərin müqəddəs kitabı Adi Qeranth

O 1469-cu ildə Raybhol-di-Təlvənd şəhərində anadan olmuşdur. İndi bu şəhər Pakistanın Pəncab bölgəsinin Lahor vilayətindədir və Nankana-Sahib adlanır. Nanak bu dini yaratmadan əvvəl çox səyahət etmişdir. Mənbələrdə qərd edilir ki, o, otuz ilədək müddətdə Asiyanın aşağıdakı ərazilərində olmuşdur: Benqal, Əssəm, Andhra-Paradəş, Tamilnad, Kəşmir, Ladakh, Tibet, Bağdad, Məkkə və s. Bütün Şərq adət-ənəllərini, inanclarını dərinləndirən və sonra Nanak buddizm və islam dini bazasında huru dinini yaratmışdır. Dinin fəlsəfi bazasını isə qədim Hindistanda və bütün müsəlman dünyasında geniş yayılmış sufizm təşkil edir.

Nanak öz dinini Pəncabın Kartapur şəhərində yaratmışdır və bu dinə ilk sitayiş edənlər Hindistanın sikh tayfaları olmuşdur. Onlar sanki dövlət daxilində yeni dövlət yaratdılar və bu dövlətin öz ideologiyası, qanun və liderlərini yaratdılar.

(Davamı 12-ci səhifədə)

(Əvvəli 10-cu səhifədə)

Hurilərin dini müşavirəsi

Bu din Nanakdan sonra başqa liderlər (peyğəmbərlər) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Onların adı belədir:

1. Huru Nanak (1469-1539)
2. Huru Anqad (1504-1552)
3. Huru Amar (1479-1574)
4. Huru Ram (1534-1581)
5. Huru Ərcan (1563-1606)
6. Huru Harhobind (1595-1644)
7. Huru Nar Rai (1630-1661)
8. Huru Har Krişan (1656-1664)
9. Huru Tegh Bahadur (1621-1675)
10. Huru Hobind Sinqh (1666-1708)

Onuncu lider (peyğəmbər) Hobind Sinqh (1675-1708) liderlik institutunu ləğv etdi və onu bu dinin qatı tərəfdarları olan həlsə tayfasına verdi. Həmin tayfadan olan müvəqqəti lider Bandanı isə 1716-cı ildə Dehlidə edam etdilər. Bu hadisədən sonra dinin on iki liderinin müridləri birləşib hərbi birlik yaratdılar.

Bu dinin daşıyıcıları belə hesab edirlər ki, əsil huru Allahı dərindən dərk edən şəxsdir və huru Allahın iradəsini özündə ehtiva edir və Onun iradəsi ilə hərəkət edir. Bu dinə sitayiş edən hər kəsin qəlbində Hurunun (Allahın) zərrəsi var və insana nə etməyi diktə edir və bunun üçün ona güc verir.

Sonuncu huru lideri olan Huru Hobind Sinqh vəfatından öncə bildirmişdir ki, o, "insan şəklinə vəzəh olan sonuncu hurur". Bu dinin müqəddəs kitabında ilk beş lider (peyğəmbər) ən müqəddəs hesab edilir, çünki onlar dinin əsaslarını yaratmışlar. Bunun dinin müqəddəs kitabının təfsiri olan katehizis (Khalsa Panth) müqəddəs ayinləri tamamlayır. Huru dinin müqəddəs kitabı əvvəl "Adi Qranth" adla-

dır, təsvir olunmazdır. Allah sitayiş onun adı ilə meditasiyadan (islamda bu namaz, xristianlıqda xaç vurmaqla) və dualardan ibarət ola bilər. Allahdan başqa hər hansı varlığa - şeytana, iblisə sitayiş haramdır.

Huru təliminə görə insan doğulmazdan əvvəl də olub (Xətai: yer yox ikən, göy yox ikən, ta əzəldən var idim) və onun dünyaya gəldiyi ailə, xalq onun şəxsiyyətini müəyyənləşdirir. Bununla belə Allah ona azad iradə verib və insan öz əməllərinə görə məsuliyyət daşıyır. İnsan həyat haqqındakı biliklərini artırıdınca hiss edir ki, o, bütün külli-varlığın bir parçasıdır.

Huru dininə sitayiş edənlər axirəti, cənnəti, cəhənnəmi, günahları, cəzaları qəbul etməzlər. Onlar belə fikirləşir ki, tövbə, günahlardan təmizlənmə, asketik həyat, kamillik meyarları ölümə məhkum bir qrup insanın başqa bir qrup üzərində manipulyasiyasından başqa bir şey deyil. Mərasimlərin elə də ciddi əhəmiyyəti yoxdur. İnsan öləndən sonra təbiətə qovuşub bir tərkibdən, başqa bir tərkibə keçib Allaha qovuşur və həmişə mövcud olur.

Huru dinin əsas prinsipləri: meditasiya, fəal həyat tərzi və insanlıq naminə əziyyətə qatlaşma. Hurilərdə qurban kəsmək qəti qadağandır. Eləcə də dəfn mərasimində ağlamaq qadağan olunur, çünki, poetik dillə desək: "aşiq məşuquna qovuşur" - yəni, Allahdan qoparılan zərrə əslinə qayıdır. Yas mərasimi dörd gündən on günədək çəkir və yasdə ağlamaq eyib sayılır.

Huru dinin eşq fəlsəfəsi. Mənşəyindən asılı olmayaraq huru bütün bəşər övladına sevgi ilə yanaşır. Dininə sadıq huru ona Allah tərəfindən əmanət olan eşqi və etiqadı tapmalı, yaşatmalı və ona sadıq olmalıdır. Bu işdə o sərbəst olmalı və başqalarının da sərbəstliyinə hörmətlə yanaşmalıdır. Heç kəs bu dünya və axirət üçün insanı xeyir işlər görməyə vadar edə bil-

kitab və ya əldə etdiyi formal biliklər kömək edə bilməz. Belə anlarda insan özünün daxili cəhdinə arxalanmalıdır. Ona görə də huru özündə daşdığı ilahi zərrəyə etiqad etməlidir. İlahi zərrə isə eşq, mərhəmət, həqiqət duyğusu, yüksək estetik düşüncədir.

Huru bütün insanları özünün qardaş və bacıları hesab edir. Onlar belə fikirləşirlər ki, hər bir insanın daxilində Allahın əlaməti olan "mənəviyyət" varsa, deməli bütün insanlar bir-birlərinə doğmadır. Onların fikrincə Allah bəşəriyyəti vahid qanunauyğunluqlarla yaradıb və bütün bəşəriyyət mənəvi təkamül prosesi keçir.

Hiri dinində əxlaqi keyfiyyətlər: Huru hesab edir ki, insanı zəlif edən beş keyfiyyət var:

- şəhvət,
- qəzəb,
- xəsislik,
- riyakarlıq
- eqoizm (təkəbbür).

Eləcə də beş yüksək əxlaqi keyfiyyət var ki, onlar insanın taleyini idarə edir:

- şərəf,
- mərhəmət,
- qənaət,
- itətkarlıq,
- sevgi.

Bu əxlaqi keyfiyyətləri hurilər lap erkən yaşlarından uşaqlarında tərbiyə edirlər.

Huru dinində etika. Hurilər belə hesab edirlər ki, mənəvi kamillik ilahi eşqdən keçir. Bu eşq onun adının möhtəşəmliyi ilə bağlıdır. Ona itaət - yaratdıqlarına itaət etməkdir. (Nəsimin dili ilə desək: Allah insanda özün ifadə etdi, ona səcdə et!) Huriyə görə asketik həyat və monastır həyatı qəbul edilməzdir. İnsan öz çörəyini zəhməti ilə qazanmalıdır. Qazancını başqaları ilə bölüşməlidir. İnsanın əxlaqi keyfiyyətlərində bu keyfiyyətlər mütləq ol-

düşüncə formalaşır. Keçirilən mərasimlər hurilər mənəvi gücləndirir.

Huru məbədləri. Hurilərin baş məbədi sikhlərin paytaxt şəhəri olan Amritsarda yerləşir. "Qızıl məbəd" adlanan bu yerə "Harimandır" və ya "Dərbar Sahib" də deyirlər. Məbəd müqəddəs gölün içində tikilmişdir. Burada 1604-cü ildən etibarən müqəddəs kitab olan Adi Qranthın orijinal nüsxəsi saxlanılır. Həmin məbədin qərb hissəsində isə 1606-cı ildə tikilmiş Akal Taxt (Əbədi məbəd) məbədi var. Bu məbədə müqəddəslərin əşyaları saxlanılır. Hər gün axşam müqəddəs kitab sayılan Adi Qranth kitabı Qızıl Məbəddən götürülüb həmin Akal Taxt məbədinə aparılır və hər gün səhər təntənə ilə geri qaytarılır.

Hurilərin Amritsar şəhərindəki əsas məbədi olan Hərməndir-Sahib

Huru dinin kəlamları. Bu dinin kəlamları əsasən vahid Şərq ədəbiyyatında orta əsrlərdə mövcud olmuş sufizmin ehtiva edir. Dinin daşıyıcıları və müqəddəsləri də bunu etiraf edirlər. Həqiqətən də, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz sink klassik ədəbiyyatın dahilərinin şeirlərindəki fəlsəfi fikirlərin qaynaqları orta əsrlər müsəlman Şərqində mövcud olan təsəvvüf şeiridir. Həmin şeirləri yazanlar sırasında təkə Fəridəddin Əttar deyil, həm də Nəsimi, Rumi, Sədi, Hafiz, Füzuli və s. şairlər var idi. Bunu hurilərin məşhur kəlamları da göstərir:

- Allah hər yerdədir, eləcə də bizim varlığımızdadır. Onu bizdən ayıran eqoizmdir. Eqoist düşüncə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına imkan vermir. Mənəvi təkamülə ciddi zərbə vurur.

Bu fikir hətta müqəddəs Quranda da var ki, "Allah təkəbbürlü insanları sevməz".

nırdı. Mənası "İlkin kitab" deməkdir. Sonra bu kitabın adı dəyişmiş və "Huru Qranth Sahib" adlanmışdır. Bu kitablarda aşağıdakı klassik sikh, Hind və Şərq sairələrinin hikmətamiz fikirlərdən ibarət şeirləri verilmişdir: Nanak, Anqad, Amar Das, Ram Das, Ərcan, Terx Bahadur, Hobind Sinqh, Kəbir, Fəridəddin Əttar.

Kitab Hindistanda geniş yayılmış "sədbahaşa" dilində yazılıb. Bu dil pəncab dili ilə hindi dilinin sintezindən yaradılmışdır. Kitabda xüsusi vərəndə yazılmış 6 mindən çox şeir verilmişdir. Bu vərəndə əruz vəznini kimi sanskrib dillərində lap qədimdən yaranmış tonik vəznin bir növüdür və xüsusi avazla oxunur.

Huru dinin fəlsəfi mühakimələri. İnduzizm və islam dini bazasında yaradılmış huru dini monoteist dindir. Dinin banisi iddia edir ki, induizm artıq müasir tələblərə cavab vermirdi və islam dini də Hindistan mühiti üçün münasib deyil. Bununla belə, həmin dinlərin səmərəli ideyalarından istifadə etməklə sufizmin əsas ideyası olan "Allah sevgisini" əsas götürmüşlər. Hurilər iddia edir ki, Allah dünyanı yaradandır və bir ölkəyə sığmayan külli varlıqdır.

Hurilər, sufilərdə olduğu kimi, iddia edir ki, Allah öz iradəsini EŞQ vasitəsilə ifadə edir. Eşqdən gələn hər bir diktə HƏQİQƏTDİR. Onlar iddia edir ki, Allah heç kəsi, heç bir xalqı harasa sürükləmir və cəzalandırmır. Allahın mahiyyətində yalnız eşq və mərhəmət var. O da yalnız özündə olanı verir. Onun varlığında ehtiras və nifrət yoxdur. Huru təliminə görə iki Allah var: külli varlıqda olan Allah (Nirqun) və insanın daxilində olan Allah (Sarqun). Külli-varlığı yaratmazdan qabaq Allah tək olub. Həmin vaxt nə təlimlər olub, nə kitablər, nə xeyir, nə şər, nə şan, nə şöhrət, nə qadın, nə kişi.

Sonra özünə oxşar bir varlıq yaratmaq istəyib. Bunun üçün ilk olaraq öz adını tapıb və bu adda onun varlığı ifadə olunub. İkinci özünü ifadə təbiət olub. Ona görə də Allah hər yerdə var. Onu heç kəs yaratmayıb və ideya, eşq, mərhəmət, gözəllik, əxlaq, haqq və inanc formasında hər yerdə var. Allah hər yarıya həyat enerjisi verməsinə baxmayaraq əlçatmaz-

məz. İnsan özü sərbəst olaraq faydalı işlərə meyl etməli, ianələr verməli, mərasimlərə qatılmalı, müdrikiyə can atmalı, ariflik həvəsinə düşməli, tövbə etməlidir. Səmimi və xeyirxah əməllər insan özünü dərk edib, Allahın bir zərrəsi olmasını dərk edəndən sonra avtomatik olaraq yaranır. İnsana sərbəst iradə verilmiş və bütün qərarları verməkdə sərbəstdir.

Allah təbiəti və onun qanunauyğunluqlarını yaratdı. Həmin qanunauyğunluqlarla hərəkət edə də bilərsən, etməyə də bilərsən. Məsələn, balıq kimi, suyun axarı ilə də, axarına əks istiqamətdə də hərəkət edə bilərsən. Lazım olanda balığın özü çay axına qarşı uzun məsafəni üzməli olur ki, öz kürüsünü töksün. Bununla belə balıq çaydan çıxma bilməz. Eləcə də, insanlar Allahın yaratdığı təbiətdə istədiklərini edə bilər, ancaq o təbiətdən kənara çıxma bilməz. Yəni, insanın iradəsi Allahın iradəsindən kənara çıxma bilməz. Allah tərəfindən yaradılmış dünyadakı axarlar onun iradəsinə ifadə edir. Axarları Allah yaradır, ona riayət etmək isə insanın iradəsinə buraxılır. Allahın yaratdığı axına zidd bunlardır: kin, küdurət, nifrət, ədavət, xəsislik və s. bu duyğularla yaşayanlar dünyada çoxlu maneələrlə rastlaşır. Gündəlik fəaliyyətinizdəki eşq - Allahın ifadəsidir. Varlığında eşq hakim olan insanlar gündəlik həyatlarında düzgün - ilahi qərarlar qəbul edir. Huru həmişə optimist olmalı, nikbin olmalı və sabaha ümidlə yaşamaqlıdır.

Huru hesab edir ki, öz sərbəstliyinə hörmətlə yanaşdığın kimi, başqasının sərbəstliyinə hörmətlə yanaşmaq lazımdır. Başqasının iradəsinə dəyişmək, onu məcbur etmək ən böyük günahdır və bu eqoizm (təkəbbür) bağlıdır. Mənəm-mənəmlik ən alçaq heyvani düşüncədir. İnsan özünü dərk etdikcə, başqalarını da özünün bir hissəsi hesab edir. İnsan öz mənəmliyini birinci ailəsində öridir, sonra cəmiyyətdə, sonra bütün külli-varlıqda, axırda isə Allahın özündə. Huru nə asketdir (tərki-dünya), nə də dünyapərəstdir, bu iki ideyanı özündə birləşdirəndir.

Huru belə fikirləşir ki, onun inamı və Allah sevgisi artıdınca insan özünün təbii missiyasını reallaşdırır. İnsanın həyatının çətin vaxtlarında ona heç bir müqəddəs

malıdır: dəyanət, səbir, təklik, müdriklilik və Allahın iradəsinə qarşı itətkar olmaq.

Huru adətləri. Huru birinci növbədə son dərəcə təmiz olmalı və təmiz paltar geyəndən sonra sitayiş etməlidir. Onların müqəddəs yeri Hindistanın Amritsar şəhərindəki Hərməndir-Sahib məbədidir. Bu məbəd ətrafı təmiz su ilə əhatə edilmiş gölməçənin içindədir. Huru həmin suda paktanandan sonra məbədə daxil olub etiqad edir. Huru gündə azı iki saat meditasiya edir.

Hurilər uşaq anadan olanda müqəddəs kitabları olan Adi Qranth kitabını necə gəldi açırlar və səhifənin birinci sözünün birinci hərfini nədirsə, o hərflə başlayan adı uşağa qoyurlar. Ad hind, müsəlman, Avropa adı da ola bilər. Yaxud da sinkhlərin məşhur adamlarının adı ola bilər. Ailə qurarkən bəy və gəlin dörd dəfə müqəddəs kitabın ətrafında dolanandan sonra ər-arvad hesab edilir.

Bu dində milli, irqi və cinsi ayrışikliq yoxdur. Sinkhlər bu dini özlərinin milli dini hesab edir və həmin dinin tələbi kimi belə bir adət yaradıblar ki, hər bir doğulan oğlan uşağına Sinqh və qız uşağına isə Kaur adı verirlər. Gənclərin nikah mərasimi anadən karai adlanır. Huru dinində boşanma nəzərdə tutulmur. Bu dinin ayinlərinə görə hər bir hirinin beş əşyası özü ilə olmalıdır:

- keş - saçları örtmək üçün xüsusi çalmaq;
- kandşa - saçları saxlayan daraq;
- kara - polad biləzik;
- kassha - dizəyədək olan şalvar;
- kirpan - paltar altında saxlanılan xəncər.

Hurilərdə ad günləri, toy və yas mərasimləri xüsusi qaydada aparılır və dünyasını dəyişənlərin cəsədi yandırılaraq, küllü çaya tökülür. Vəfat edəndən sonra insanın ruhu Allahla qovuşduğuna görə önlərə abidə qoymaq adəti yoxdur. Dini mərasimlərdə müqəddəs kitabdan oxunan şeirlər insanlarda yüksək estetik düşüncə formalaşdırır və onlarda ilahi duyğuları, ilahi sevgini yaradır. Hurilər belə hesab edir ki, hər bir qəlb fərdi xarakter daşısa da müqəddəs kitablardakı şeirləri dinlədikcə onda həm də cəmiyyətə məxsus yüksək əxlaqi keyfiyyətlər və estetik

Bu dinin demək olar ki, əksər ehkamları hürufilərin fəlsəfi mühakimələri ilə düz gəlir. Bu mənada onların müqəddəs kitablardakı kəlamlara nəzər salmaq:

Hind fəlsəfəsində deyilir: "Torpaq, su, od, hava, efir, ağıl, dərrakə. Yalançı eqo - bu səkkiz əmil Mənim (Allahın) ayrılmış maddi enerjilərimdir... bunlardan əlavə... canlı varlıqları özündə birləşdirən ali enerji də vardır... bu iki təbiət yaradılmış bütün məxluqların mənəbidir. Qəti bil ki, Mən bu dünyadakı həm maddi, həm də ruhi şeylərin hamısının əvvəli və sonuyam. Məndən yüksəkdə həqiqət yoxdur.. Mən suyun dadı, Günəş və Ayın işığı, efrdə səda, insanda istedadam. Mən - torpağın ilk ətriyyə, mən odun istisiyəm, mən yaşayanların həyatıyam, Mən - zahidlərin zahidiyəm. Mən bütün canlıların ilkin toxumuyam, dərrakəli adamların dərrakəsi, güclü insanların şücaətiyəm"

Bu fəlsəfə məhəbbətə də öz tərifi vermişdir: "Mən-ehiras və istəklərdən azad olan güclülərin gücüyəm"

Xeyirxah duyğulara belə tərif verir: "Bil ki, maddi dünyanın keyfiyyətləri olan xeyirxahlıq, ehtiras və cəhalət Mənim enerjimin təzahürüdür. Mən hər şeyəm, lakin eyni zamanda heç nədən asılı deyiləm. Bu maddi dünyanın keyfiyyətləri Mənə heç vaxt təsir etmir, əksinə, onları Mən idarə edirəm"

Sufizmidən insan düşüncəsinin təkamül prosesini göstərən yol burada öz əksini belə tapmışdır: "Bunlardan tam biliyi olan və həmişə saf sədaqətlə xidmət edən insan ən yaxşıdır. Çünki Mən onun üçün çox əzəmətliyəm və o da Mənim üçün çox əzəmətlidir. Bütün bu fədailər, şübhəsiz, xeyirxah canlardır, lakin Məni dərk edənləri Mən Özümə bərabər hesab edirəm. Mənə transsendental xidmət göstərən insan, şübhəsiz, Mənə - ən yüksək və kamil məqsədə çatacaq".

(Davamı var)